

Фердинанд ОССЕНДОВСЬКИЙ

Тінь похмурого Сходу

ЗА КУЛІСАМИ РОСІЙСЬКОГО ЖИТТЯ

Київ 2023

УДК 394(470)

**Переклад здійснений за виданням:
Ferdynand Ossendowski, *Cień ponurego Wschodu*
(*za kulisami życia rosyjskiego*),
Książki Ciekawe, Warszawa, 1923.**

Переклад з польської – Віталій Щепанський

Оссендовський Фердинанд

О 75 Тінь похмурого Сходу: за кулісами російського життя. — Київ: Видавництво Руслана Халікова, 2023. — 172 с.

ISBN 978-617-8310-03-5

Запропоноване видання містить переклад мандрівних нарисів польського письменника, мандрівника, вченого і містифікатора – Фердинанда Оссендовського (1876-1945). У книзі розповідається про повсякденне життя росіян кінця XIX і початку XX століття. Велика увага приділяється релігійним рухам і духовності жителів Російської імперії від Санкт-Петербурга до Владивостока.

Книга видана за підтримки ГО «Центр дослідження релігії та кроскультурної взаємодії». Для широкого кола читачів.

ISBN 978-617-8310-03-5

*На вшанування пам'яті
всіх полеглих інтелектуалів
російсько-української війни (2014 – ...)*

*Нехай ця книга буде нагадуванням,
проти кого ми воюємо.*

ПЕРЕДМОВА

Я не пишу історичних нарисів про Росію, ні царську, ні радянську. Я наводжу лише низку рис і тіней із життя та психології цього народу, а саме: таких, що залишилися за кадром дійсності. Тим часом вони проливають промінь світла на душу народу та формують план мислення про неї.

Я переконаний, що цивілізоване людство буде змушене йти в Росію не з торговими місіями та своєю валютою, а з хрестом, наукою та волею, що змусить трудитися цей народ, який втратив розум, честь та Батьківщину. Це важкий обов'язок для людства, але він обов'язковий! Оминути його не вдасться. Тож, гадаю, що мої нариси "Тінь похмурого Сходу" певною мірою допоможуть у виконанні цього обов'язку.

Російський народ історично та фізіологічно подібний до народів Сходу, але перейняв від них найбільш похмурі та злочинні риси. Росіянам невластиві світлі сторони психології та моральності східних народів, оскільки такі вимагають сили волі та піднесеності духу.

Легковажність та зневага до жінок, матерів та дружин, падіння сімейних цінностей, політична захланність, відсутність соціальних зв'язків, прірва між інтелігенцією і простим народом, демократизм у формі ідеалізму чи духовного хам-

ства, буяння класової ненависті, дух вбивств та грабунку, байдужість або нереальність релігійних принципів, забобони, пережитки культури тринадцятого і чотирнадцятого століть, холопство і соціальна аморальність – ось негативні риси Сходу, що вже самі себе віджили.

Тепер, коли довгий період мого блукання по найдикіших і найкультурніших країнах азійського Сходу залишився позаду, я чітко бачу його похмуру тінь у найважливіших проявах російського життя – націоналізованого і анархічного.

Я чітко бачу небезпеку, яка загрожує християнській цивілізації зі Сходу, але не зі Сходу реального, який перебуває в містичній мрійливості, чи в імпазантній величі, захищаючи свою культуру та самобутність від руйнівних впливів прибульців. Я бачу загрозу Сходу, в авангарді якої йдуть рої монголів з Росії, а за ними – хвиля зневірених, сповнених ненависті азіатів, деморалізованих і революціонізованих радянськими дипломатами за криваве золото, вирване в убитих, з ікон і хрестів, зі святинь.

У момент страху зі Сходу я згадую цинічні слова одного з видатних російських публіцистів Енгельгарда, який змалював найближчу долю Росії у такий спосіб:

— Ми анархічний, татарський народ, що визнає лише фізичну розправу, силу зброї, жорсткий кулак, батіг над собою! Коли ми не

хотіли платити податки, влада давала нам горілку, пропонувала її всюди, на кожному кроці, змушувала пити її просто на вулиці. Тож ми пили і так платили податки. Ми не хотіли бути культурними людьми, не хотіли віддавати дітей до шкіл. Піп почав відмовляти нам у вінчанні, в хрещенні й похоронах, а поліцай бив нас – батька й матір батою за супротив; коли ми не погоджувалися віддавати рекрутів, приходив офіцер з ротою і розстрілював нас або заколював багнетами. Ми стали державними мужами і патріотами: платили в скарбницю "матінки Росії", вболівали за освіту, йшли боронити царя, свою віру і свою Батьківщину! Зараз усе розвалилося. Ми найбільш відсталий народ на землі. Ми можемо самі грабувати золото, вчити буржуазію підмітати вулиці та чистити стайні, битися на вулицях власних міст, співаючи "сміливо нападаємо втрюх на одного, а після перемоги – п'ємо!".

— Ми маємо свободу, але вона несе нам незвичайний дар – голод. Голод, якого ще не бачив світ! Ми будемо їсти падаль, кору, глину, дітей власних будемо їсти. Тільки тоді Ленін, чи інший комуністичний тиран впаде і буде роздертий натовпом на вулицях Москви, як колись був роздертий Лжедмитрій I¹; потім кожен сховає у

1 Дмитрій Іоанович, Лжедмитрій I чи Названий Дмитрій (бл.1581-82 – 17(27) травня 1606) – московський цар, що правив у 1605-1606 рр. під ім'ям Дмитра Івановича – сина Івана IV Грозного

халяву гострий ніж та вийде на вулицю, на велику дорогу, причаїться у кущах або за рогом будинку, чи парканом, шепочучи наше російське, злиденне гасло "Саринь да на кічку"². Ми будемо розпорювати животи і горлянки перехожим і будемо існувати доти, доки буде що різати і пороти. А коли цього нам забракне, ми кинемо ножі, впадемо навколішки перед усім світом і заричимо:

— Ми великі злочинці! Ми вбили батька-со-вість і матір-Вітчизну! Ми показуємо свою провину як огидну рану, благаємо вас, цивілізовані народи, прийдіть і врятуйте!".

*Проф. Антоні-Фердинанд
Оссендовський*

або його онука (сина Івана V). Існує декілька версій його походження.

2 Російські розбійники вживають це слово, яке на тюремному жаргоні означає: "Убий і сядь в тюрму"; також воно служить як замовляння, щоб не потрапити до тюрми.

ТЕМНІ ТІНІ СЕЛА

Найкращі майстри пера оспівували російське село. Але, хіба російські співці не знали населення своєї Батьківщини чи ідеалізували її, знаходячи у її темряві те, що хотіли бачити, те, чого там насправді не було і бути не могло?

Давайте подивимося на це російське село, де б воно не знаходилося, чи то біля великого міста, чи в незайманому лісі, десь на північ від Вологди або на Камі. Звичайно, чим далі від культурних осередків, тим виразніше проявляються найхарактерніші риси села.

Я особисто добре знаю села і хутори Санкт-Петербурзької, Олонецької, Новгородської і Псковської губерній, а також сибірські села і хутори.

У цих громадах, поспіхом зроблених хатинах із солом'яними дахами, або з товстих тесаних дошок чи колод, головне місце посідає дім Божий – православна церква чи каплиця; іноді, поруч із нею, у покинутій хаті, є народна школа, яку сільські діти практично не відвідують. Є священнослужитель і вчитель, перший з яких зайнятий видавлюванням із селян пожертв на храм та пияцтвом, другий – революційною пропагандою і також пияцтвом. Але поряд із цими діячами релігії та освіти, зовсім по сусідству, в одній із таких же брудних та смердючих кімнат,

живуть і працюють чаклуни, ворожки та відьми. І саме тут, десь поруч, гніздиться давнє язичництво.

Збереглася традиційна школа цих чаклунів і відьом, а її звичаї переходять від одних до інших крізь віки.

Рис. 1. "Чаклун". Олександр Орловський, XIX ст.

Чаклун – чоловік або жінка, найчастіше похилого віку, що володіє таємницею знання для лікування недуг у людей і худоби, для заспокоєння домашнього чорта, коли той надто розсердиться, для зупинки крові, для вигнання черв'яків і очищення будинку, очищення "чорних" сільських лазень, розташованих на окраїнах, від чортів, які постійно там водяться, лякають людей і завдають їм різного роду шкоди; пошуку конокрадів; викликання душ померлих, ворожіння, пошуку захованих у землі скарбів тощо. Крім того, чаклун або відьма чудово знають ботаніку, а в похмурій історії життя російського села злочин отруєння проходить темною смугою.

У Санкт-Петербурзькій губернії, в районі Санкт-Веймарна, є село Мануйлово, де 10 років тому жив Соколов з великою родиною. Це була типова провінційна родина. Його донька Олена певний час служила медсестрою у місті Ямбург³, але незабаром була спіймана на крадіжці та вислана. Потім вона жила в Петербурзі без жодної роботи, де завагітніла. Двоє синів Соколова працювали на фабриках, але робота їм була неприємна, тому вони вчинили якесь вбивство, після чого одного посадили до в'язниці на 4 роки, а іншого заслали до Сибіру. Останній, повернувшись із заслання, організував розбійницьку ватагу, яка довгий час безкарно нищпорила навколишніми дорогами, віддаючи за свою безкарність

3 Сьогодні це місто має назву Кінгісепп.

більшу частину награбованого місцевій поліції. Головою ось такої родини був Соколов. Відомий також як чаклун, слава про нього поширювалася на декілька губерній. Особливу популярність отримав через свою медичну практику.

Я часто бував у Мануйлові, полював там на запрошення місцевого поміщика пана Павловича.

Пам'ятаю, що з Гдовського повіту до Мануйлово привезли цілий ряд хворих, у тому числі проказою та черевним тифом. Було також декілька людей з венеричними хворобами. Розпочалося лікування. Прокаженого клали в бочку з гарячою водою і щільно накривали простиралами. Соколов кидав у бочку якісь трави, при цьому бурмотів магичні формули й заклинання, в яких часто повторювалися слова "нострадамус" і "шугана". Тоді він починав кадити неприємним димом із сухого різнотрав'я бочку, маляючи смолою на ній якісь складні, але, вочевидь, випадкові позначки. Через годину непритомного прокаженого витягували з бочки. Він був червоний, як варений рак, з вираженими очима. Його рани на роті, носі та руках здавалися ще більш страшними й огидними. Коли хворий прийшов до тями, Соколов наказував йому випити велику чашку води з тієї ж бочки і, беручи бідолаху за голову, довго дивився на його зіниці, а потім серйозним і владним голосом казав:

— Іди, йди геть шугана, чорна хворобо! Чорний хоче цього! Чорний наказує тобі це зробити. Іди геть!

Не знаю, чи допомагало таке лікування хворому, але знаю, що російський уряд через швидке поширення прокази в Ямбурському та Гдовському повітах був змушений заснувати там лікарню для прокажених.

Той же Соколов лікував хворих на тиф у не менш дивовижний спосіб. Охоплених мареннями, лихоманкою й тремтінням, клали на кілька хвилин у сніг, потім загортали у чисту тканину і міцно зв'язували мотузками. "Підготовленого" таким чином хворого Соколов насильно годував гарячим м'яким чорним хлібом, змішаним з порошком із засушених жуків, а потім клав йому на живіт одну за одною тринадцять розпечених на вогні цеглин, позначених якимись знаками.

Мабуть, таке лікування мало б швидко привести хворого в норму, але в даному випадку, про який я пишу, хворий помер від перитоніту⁴, а професор Петербурзької медичної академії, доктор Абрамичев, притягнув Соколова до відповідальності.

Однак письмовий протокол був загублений у канцелярії повітової поліції, яка, як виявилось, часто користувалася послугами "знахаря" Соколова.

Чаклун на 3-5 днів поміщав хворих венеричними недугами в купу кінського гною, викинутого зі стайні. У цю купу він встромлював сім па-

4 Перитоніт – запалення очеревини; часто виникає як ускладнення запальних захворювань органів черевної порожнини та при травмі живота.

лиць різної довжини з прив'язаними до них шматками тканини, на яких були якісь знаки, написані незрозумілими словами: "прис, тачий, хабдик".

Велику рогату худобу лікували обкурюванням травою, порошками зі спаленої шерсті, засушеними жабами або кажанами; рани тварин гоїли розтопленим борсучим або щурячим жиром. Все це супроводжувалося бурмотінням або викрикуванням різних незрозумілих слів або, навіть, цілих фраз.

У Псковській губернії (Островський повіт) я був свідком лікування дивної хвороби у коней та жінок. Хвости, кінські гриви та коси у жінок іноді раптом так заплутувалися, що їх ніяк не можна було розчесати⁵. Медицині відомо, що цей симптом проявляється внаслідок зараження якимись особливими водоростями і що це захворювання є поширеним у болотистих місцевостях. Однак місцевий чаклун поставив інший діагноз. Прирік, що це "домашній чорт вночі плете жінкам коси, а коням – гриви, заплутує їх і скуйовджує, бо злий через щось". Щоб заспокоїти цього чорта, безумовно потрібна жертва. Тому вони вибирають покинуту хатину і топлять там грубу, щоб зігрітися. За грубою кладуть різне ганчір'я, старі кожухи, на яких, як відомо, любить повалятися чорт. На підлозі кров'ю чорного півня обводять коло, в яке кладуть ласощі для чорта: молоко, мед, ячмінну кашу і сіль.

5 Тут мова йде про «ковтуни» – жмут збитого волосся.

До натопленої, задушливої і темної кімнати незадовго до опівночі приводять молоду дівчину з розпущеним волоссям та зв'язаними руками. Чорт має погратися з волоссям цієї жертви і залишити решту жінок у спокої. Після такого задобрювання домашнього чорта, його жертва, як правило, 14-15 річна дівчинка, часто впадає в стан божевілля або істерії і майже завжди залишається ненормальною, але дуже шанованою у всій окрузі, бо ж "бачила біса", а той бенкетував з нею, частував горілкою, пляшка якої стояла перед зв'язаною дівчиною.

Чаклуни добираються навіть до таких міст, як Санкт-Петербург, Москва, Одеса, Київ і Харків. Щоправда, там їхня практика розвивається серед найтемніших і найбідніших верств населення передмістя. Проте, іноді вони з'являються навіть у палацах, що стає справжньою несподіванкою.

Пригадую 1897 рік. Я давав уроки дітям високопосадовця, який жив у прекрасному палаці герцога Лейхтенберзького, пов'язаного з царською родиною. Одного разу мій учень повідомив, що на кухні та в їдальні розмножилися таргани, і викликали "чаклуна", щоб їх вигнати. Ми пішли подивитись на це видовище.

Чаклун, маленький обшарпаний дідок, щойно схопив одного таргана, уважно оглянув його, підніс до рота й почав йому щось шепотіти, все частіше повторюючи вираз "иг".

Через кілька хвилин такої розмови з тарганом він дістав з кишені крейду і зробив позначку на його спині, а потім відпустив його. Тарган тут же сховався в щілину шафи, а чаклун отримав свій рубль і пішов. Наступного дня мій учень повідомив мені, як кухарка клялася, що бачила, таргана, позначеного чаклуном, який оббігав усі схованки, зібрав всіх своїх родичів у великий загін і всі вони вирушили за ним із палацу Лейхтенбергів.

— Вони взяли з собою свої речі та їжу? — запитав я хлопця.

Він весело засміявся і відповів:

— Після уроку ми запитаємо про це кухарку... обов'язково спитаємо.

Переходячи Сибір у 1920 році, мені довелося заночувати в одному селі. Я втомився від довгої їзди конем і забруднився з голови до ніг, тому з вдячністю прийняв пропозицію господарів відвідати лазню.

— Слухай-но, дружино! — сказав господар, — не пускай гостя самого до лазні. Пошли хлопця за Максимом, нехай він іде з гостем.

— Я прекрасно справлюся без сторонньої допомоги! — енергійно запротестував я.

— Ні, пане, не можна цього робити! Може з вами щось погане трапиться, якщо підете без нашого чаклуна, — серйозно сказав господар.

— Чому? — здивовано спитав я.

— Бачите, пане, нашу лазню біси облюбували і людей лякають, – пояснив мені селянин, – днями скинули з лави одну стару, а вона вдарилася в казан з гарячою водою, обпеклася і померла...

Мене не хотіли відпускати одного, тож довелося чекати на Максима, величезного селянина з чубом скуйовдженого сивого волосся та білою бородою патріарха.

Коли ми підійшли до маленької лазні, що стояла на кінці городу, Максим зупинився і гукнув:

— Біс, чорт, чорний диявол, малий чи великий, сердитий чи веселий, це я! Це я!

Ми увійшли.

У лазні було гаряче, чадно, парко і душно. Ми запалили каганець. Тоді з темряви виринули нечіткі контури різних предметів. Величезний масив російської печі, дві прості лави, чани з гарячою і холодною водою, купа каменюк, чорних і розпалених для утворювання пари, коли їх облити водою... Непевне і мерехтливе світло каганця бігало по підлозі, стінах і стелі, іноді яскравіше проявляючись на рухомій поверхні води в чанах.

Нарешті Максим, роздягнувшись, дістав віник, складений із сухих трав, занурив його у гарячу воду і, всівшись у найтемнішому кутку, почав розмовляти з кимось невидимим, приправляючи свою мову вигуками: "А киш! А киш!", злегка вдаряючи цим віником.

У кутку, звісно, роїлося від істот сірих, чорних, а іноді й зовсім прозорих. То говорив до них, то злегка їх шмагав старий чаклун, бо не хотів знати й бачити, що ці швидкі й стрімкі тіні від миготливого світла каганця носилися, як миші, рухалися блискавично й майже непомітно.

— Ну, тепер ніхто не прийде! – врешті сказав старий спокійним голосом.

Звичайно, ніхто не прийшов і я чудово вивився.

Рис. 2. Російська лазня "на чорну", Сибір.
Фото першої половини ХХ ст.

Пристрасть до крадіжки коней є характерною рисою російського народу. Це, безсумнівно, атавістичний пережиток предків – монгольських кочівників або фінських язичників. Кримінальне право зазвичай було дуже проблематично залучене у російських судах при розгляді справ конокрадів. Це цікава племінна особливість. Усі кочівники, навіть благочестиві й абсолютно чесні халха-монголи були конокрадами. Крадіжка коней – це свого роду лицарський похід, доказ мужності і спритності, бо в такому поході людина розраховує лише на себе, порушує закон, залишаючись поза ним.

Монгольський степовий закон, перенесений у поволзькі степи, і закон північноамериканських індіанців чітко вказують на те, що конокрадство є тяжким злочином, але традиція замовчує про його скоєння, надаючи жертві можливість у будь-який спосіб забрати коня і покарати злочинця.

Спійманий у Росії конокрад завжди гине найжорстокішим чином під час спрощеного судового процесу, і держава досить поблажливо дивиться на цей моральний суд Лінча.

Російський селянин, коли не міг вийти на слід злодія, наздогнати його і зловити, йшов до чаклуна-"коньовика", тобто "фахівця з конокрадів". Той уважно вислуховував селянина і давав пораду прийти вночі та принести вуздечку, яку одягали на вкраденого коня, гній зі стайні та пуд вівса.

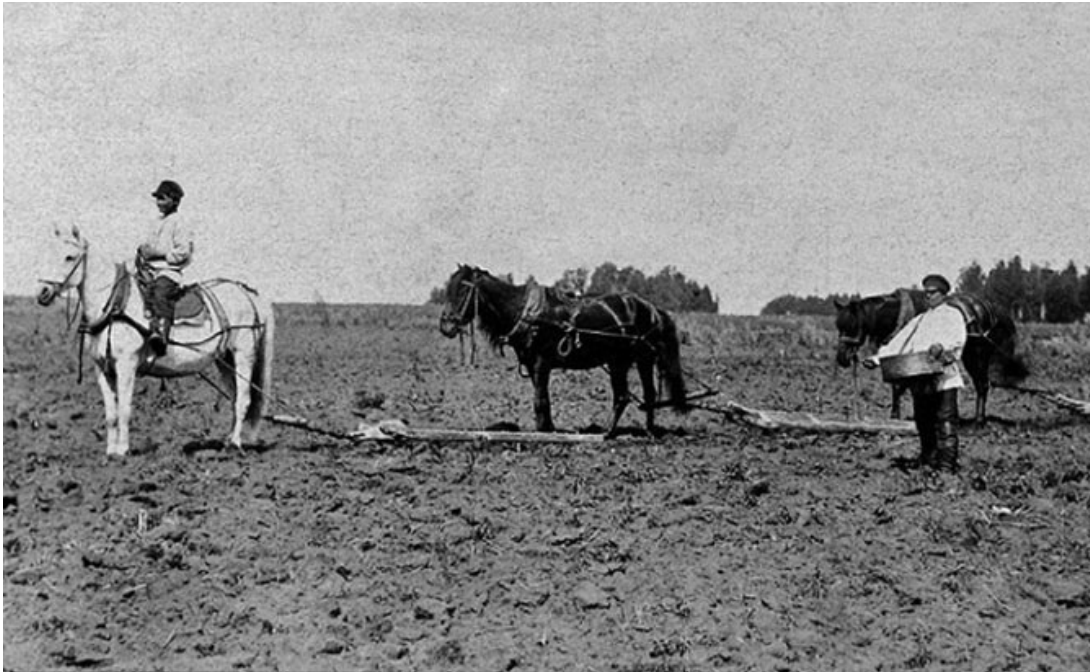

Рис. 3. Мешканці села Казинки Орловського повіту Курської губернії під час посіву. Коні відігравали важливу функцію в житті російських селян під час сільськогосподарських робіт.

Фото 1898 р.

Я був свідком такого чаклування у Валдайському повіті Новгородської губернії.

Ми прийшли з постраждалим селянином до чаклуна близько десятої години вечора. Постукали у двері. Чаклун звелів селянину кинути вівса на кожен кут хати і вдарити вуздечкою по вікну стіни зі східного боку. Коли він це зробив, у вікні з'явилося світло і чаклун дозволив нам увійти.

У маленькій низькій кімнаті було душно. Біля печі сильно димів розпалений шматок смоли, втиснений у щілину між потрісканим камінням. У кривавому світлі багаття я побачив вуздечки, що звисали зі стелі, кінські хвости та шкури, пучки зілля і чорні від диму мішечки.

Перед піччю сидів чаклун-коньовик, маленький сивий чоловічок із міцно примруженими очима й відкритим ротом, повним чорних гнилих зубів. Він дивився із запитом й водночас стурбовано.

Він узяв у чоловіка вуздечку, уважно оглянув її, понюхав, спробував на зуб твердість ремінця і раптом голосно й страшно заволав.

— Викрали коня... Женуть коня далеко... Далеко... Добрий кінь... В піні весь... Ірже... Іде додому... Тпрру... Добрий маєш тут овес... Так, так, конячко... Іди сюди, іди!

Промовляючи це, він кидав овес на вугілля в печі, дивлячись на утворені змійки синього й золотистого вогню.

Він підвівся, зняв зі стелі пучок якоїсь трави і кинув на вугілля... Скрутилося сухе бадилля, витягнулося змією й спалахнуло. Старий підкинув у піч кінського гною, а коли пішов дим, нахилився над вугіллям і почав шепотіти...

— Кінь... Кінь... Велика дорога... Дорога... Три хати... Згоріла сосна... Луг з почорнілою копицею сіна... Високий худий селянин веде коня... Має поголену голову, шрам на лобі і кульгає...

— Я його знаю, я його знаю! — скрикнув селянин. — Це Кузьма! Циган з Нешетилова. Цього разу не втече!

З цими словами він вибіг із хатини. Я пішов додому, а за кілька днів дізнався, що селянин, взявши з собою двох синів і зятя, напав на цигана Кузьму, зв'язав його у власній хаті й приволік до села.

Там його почали бити, викручувати суглоби і висмикувати волосся, вимагаючи, щоб він сказав, де сховав коня. Кузьма клявся, що не бачив і не крав коня, але натовп не вірив. Його знову кинули під ноги, били і знущалися над лежачим конокрадом, поки один із більш пристрасних катів не встромив вила йому в живіт і не позбавив життя.

Тіло витягли в пусте поле і закопали в землю, а в курган вбили стовп. Таким був символ старого закону Золотої Орди, який свідчив, що на стовп насаджують спійманого конокрада. Однак для такого виду страти потрібен значно довший процес, тому простіше встромити стовпа в курган, під яким лежить винуватець, замордований вилами і кулаками, особа якого вказана чаклуном-коньовиком.

Демонічне поклоніння, тобто шаманство, є цілком природнім у жахливій пустелі півночі, де природа панує над цілим хором страшних голосів, де вітри, жадаючи смерті, несуться із Льодовитого океану, де трясовина дихає чу-

мою, де дикий звір та здичавіла людина несуть у своїх сяючих від голоду й відчаю очах, смерть, де, врешті, земля й повітря просякнуті кров'ю, сльозами, стогонами й прокльонами тих, кого російські царі та їхня інтелігентна бюрократія кинули на поталу самотніх мук і смерті лише за одне прагнення свободи... Даруючи їм свободу безмежної снігової пустелі, де, наче каміння в безодні океану, безслідно загинули сотні й тисячі могил цих мучеників.

Для цих проклятих Богом місць і людей, похмурий шаманізм, який був поширений серед вимираючих диких кочових племен, здається доречним.

Але і в самій Росії, зовсім поруч зі столицею, можна було зустріти шаманів.

Я знав двох таких...

Тоді я ще був учнем гімназії. Проводив літні канікули зі своїм другом лікарем на Кольському півострові. Проїжджали через Олонецьку губернію і за кілька десятків кілометрів від міста Петрозаводська довелося нам зупинитися на ночівлю у великому селі.

Ми зупинилися в місцевій корчмі, брудній, огидній халупі, наповненій запахом плісняви та горілки.

Після вечері ми пішли в свою кімнату, щоб почистити рушниці та підготувати патрони, бо ми багато полювали під час їзди цими майже безлюдними місцями.

Коли ми розпочали свою роботу, хтось тихо й обережно постукав у двері. Через деякий час увійшов маленький чоловік, змарнілий, блідий, у тісному, довгому чорному одязі. Він був подібний до чернечого прислуги. Проте обличчя цього чоловіка величезними, вогняними й пронизливими очима.

Чітко пам'ятаю, що мимоволі відчув страх перед цим чоловіком, який так гостро зиркнув на нас своїм палаючим поглядом.

— Чого бажаєш? – запитав лікар, насипаючи до гільзи мірку порошу, не підіймаючи очей на гостя.

— Я прийшов викликати для Вас духів! – серйозно відповів маленький чоловік.

Мірка випала з рук мого друга, який здивовано дивився крізь окуляри на промовця.

— Духів? – запитав він, піднявши руки.

— Так – духів, – спокійно сказав відвідувач.

— То, ким ви є? – лікар розпитував далі.

— Я – «чаклун», шаман! – прозвучала байдужа відповідь. – Я отримав ці знання з тундри Малої Землі, де кочові племена володіють таємницею спілкування з мертвими та духами.

— Дуже цікаво! – зрадів лікар. – Але ж ви тут не можете викликати душ померлих чи якихось духів?

— Можу! Можу хоч вже, – усміхнувся шаман. – Тільки це коштує три карбованці, панове!

Його очі блиснули благанням і страхом, що ми не приймемо цю пропозицію.

— Я дам тобі три карбованці! Лікар погодився. — Будь ласка, продовжуй негайно...

— Одразу, не затягуючи! — Шаман зрадив, жадібно ховаючи подаровані йому паперові купюри. — Будь ласка, сядьте в глибині кімнати і зага-сіть світло!

Я встиг помітити, що він дістав із кишені маленьку тонку дощечку, яку приклав до вуст.

Ми сиділи в тиші й темряві. Лише бліде світло газової лампи посилало скупі промені з хатини навпроти. Це дозволяло нам бачити чорну постать шамана, який нерухомо стояв біля дверей. Раптом почувся тихий, ледве чутний звук, схожий на ляскіт крилець мухи, яка потрапила у павучу сітку. Цей звук наростав, і, нарешті, мені здалося, що він заповнив усю кімнату та розпався на десятки, сотні нот, що розбивалися об шибки, об брудну стелю, обклеєну папером, об стіни; тремтливі й пискляві, чи гуркітливі й басові звуки розносилися кімнатою в божевільному кружлянні; то доходили до вух, то бігли кудись далеко-далеко, ледь замовкаючи. Дивний неспокій охопив мене, якесь незрозуміле передчуття терзало душу. У ній тяжіло щось хворобливе й похмуре.

Чорна постать шамана, що блідо вимальовувалася у темряві, почала хитатися. Спочатку повільно і методично, потім швидше і пристрас-

ніше, доки рухи не перетворилися на швидкі, майже невлітні стрибки, повороти та кидки. Шаман почав крутитися на одній нозі все швидше й швидше, поки через кілька хвилин не впав знесилений і захеканий, зірваним голосом пронизливо волаючи.

— Вони прийшли!... Вони прийшли!...

Цілі сонми звуків розривалися й носилися темною кімнатою, перетворюючись на якийсь вітер, бурю й сум'яття, що відчувалися практично на фізичному рівні. Пориви вітру рухалися кімнатою і я відчував, як моє волосся куйовдилося на голові, як ворушився папір на столі. Як довго це тривало – я не усвідомив. Відчув лиш, що мої руки стали крижаними, а на лобі виступили краплі поту. Зір став надзвичайно гострим. Я вже чітко бачив постать шамана, що лежав на землі, розрізняв його бліде, майже сяюче обличчя та широко розкриті, палаючі зіниці. Він тримав ту саму дошку і водив по ній вустами, добуваючи з неї звуки.

Зненацька у різних частинах темної кімнати спалахнули й погасли зеленкуваті фосфорні вогні. Ще раз і ще раз. Звуки різко завмерли в повітрі, вітер, що дув у обличчя, посилювався на секунду, а під стелею спалахнуло декілька вогників. Потім усе згасло, замовкло, затихло, наче впала якась важка чорна пелена. Шаман не подавав ознак життя і не відповідав на запитання лікаря, чи можна запалити лампу.

Коли в кімнаті спалахнуло світло, ми підійшли до шамана. Він лежав із закритими очима й міцно стиснутими вустами. З його носа текла тоненька цівка крові, з гримасою застиглого болю на обличчі.

Ми підняли його і посадили на диван. Він розкрив повіки й прошепотів:

— Горілки!

Лікар налив йому велику склянку горілки з мисливської фляги. Шаман пив, цокаючи зубами об скло, випростався й підвівся.

— Сьогодні погано вдалося... Прийшли, але зупинилися здалека... і не захотіли підходити ближче.

Через деякий час він пішов.

Мій друг-лікар поплескав мене по плечу і сказав:

— Стрільба по диких качках і тетеревах – набагато корисніша розвага, ніж викликання духів. Але спокійно, хлопче! Це не чаклунство. Монотонні звуки та рівномірні рухи – чудовий гіпно-тизуючий трюк... Але треба поспішати з патронами! Розв'яжи мішечок зі шротом № 3.

Це була моя перша зустріч із шаманом -"чаклуном". Друга була через дванадцять років опісля, на берегах Тихого океану.

Це було на початку моєї наукової кар'єри, коли я вивчав генезис далекосхідного кам'яного

вугілля. Сталося це на річці Тудагоу⁶ в Уссурійських краях.

Ми встановили намети в дубово-горіховому лісі та, нічого не підозрюючи, готували свій табір для довшого перебування тут, як одразу ж до нас підійшло двоє вершників ороchonів⁷.

Рис. 4. Лісова могила, Сибір.

Фото: "Сибирській вѣстникъ", 1895 р.

-
- 6 До 1973 р. називалася на китайський манер Тудагоу (кит. 头道沟), що означає перша річка. Перейменована по селу Мельники, що розташоване на правому березі річки.
- 7 Ороchони, ороchени (кит. 鄂伦春族) – тунгусо-маньчжурський народ у Китаї.

Вони сказали нам, що ми не можемо тут залишатися, бо це ороchonський цвинтар. Побачивши моє здивування, тубільці вивели мене на невелику галявину й показали на верхівки дерев. Я помітив з десяток довгих чорних предметів, що звисали з гілок.

Це були тіла загиблих. Народ ороchonів загортає померлих в оленячі шкури, покриває шматками дубової кори і міцно зв'язує ременями, а потім підвішує на гілках високо над землею.

Розуміючи, що я не хочу покидати свій табір, ороchonи запропонували мені почастиувати їх горілкою, для чого зобов'язалися привести шамана, який мав закликати душі підвішених мерців і випросити у них дозволу залишитися мені в межах їхніх володінь.

Ввечері прибув шаман. То був молодий селянин із почорнілим від віспи обличчям. Його одяг був схожий на різнокольорове лахміття: червоні та жовті смужки шкіри звисали до землі. Він мав величезний бубон, довгу жердину, всіяну дзвіночками і дудку з оленячої кістки.

Шаман одразу взявся за свою справу. Почав бити в барабан, грати на дудці й трясти дзвіночками. Незабаром він залишив тільки дудку, почав стрибати і кружляти, високо матлахаючи ногами. Грізні звуки дудки дедалі усе частіше переривалися високими фальцетними криками та стогонами шамана. Він крутився з шаленою швидкістю, обличчя його розпухло, губи надулися, очі налилися кров'ю, через стиснуті зуби ринула піна.

Нарешті він упав на землю і довго тремтів, ніби вмираючи, і хоч уже не видавав жодних звуків, але в повітрі все ще висів гуркіт бубна, дзвін дзвіночків, вереск та відлуння страшних стогонів, повторюваних відгомоном лісу і тією глибокою тишею, яку знають тільки теплі, стомлені від сонячної спеки, мрійливі липневі ночі...

Коли шаман підвівся, ми запитали його, чи можемо ми тут залишитися. Він відповів ствердно і, взявши трохи солі та м'яса, розкидав усе це на чотири сторони світу, приносячи жертви душам померлих ороchonів, які були до нас гостинними.

Мистецтво ворожіння грає важливу роль в житті російських селян. Я стверджую, що на батьківщині ворожіння – Тибеті та Монголії, я не бачив такого широкого ужитку цих практик, які, до того ж, там мають характер релігійного культу, а от в Росії ворожіння – є "чорною" наукою, що пов'язана зі злими духами. З цієї причини ворожбити ховаються в глухих поселеннях і виходять на вулицю лише темними ночами, в пізню пору, коли вся "нечиста сила" блукає землею, заглядаючи в темні хатини ще темніших селян, душі яких ніхто ще не пізнав.

Мабуть, жоден народ не надавав ворожінню такого значення, як російський. Не тільки дике і темне село, а й буржуазія, робітничий клас, якому вожді прищеплювали псевдокультуру. Навіть вищі верстви російського суспільства у дуже серйозних випадках зверталися до ворожок.

Якщо в Західній Європі та в Сполучених Штатах популярність хіромантів, ясновидців та ворожок можна було пояснити, особливо у роки Великої світової війни, відомою схильністю до містицизму, то в Росії вона є спонтанним та атавістичним симптомом *par excellence*⁸.

Циганське мистецтво ворожіння на картах, сімох чи тринадцятьох камінчиках, бобах чи кістках мало великий успіх та багатьох вправних практиків. Кожна стара сільська жінка, кожен старий сільський чоловік володіли цим мистецтвом; його також освоювали з більшим чи меншим успіхом усі сільські жінки. Те ж саме відбувалося в містах, і можна з упевненістю стверджувати, що в таких містах, як Санкт-Петербург чи Москва, не було жодної вулиці, де б ви не змогли знайти заповзятих ворожок або ворожбитів із великою клієнтурою та постійним значним доходом. Крім того, в тих містах були особливо вправні ворожки. Їх будинки були прикрашені яскравими східними драпіровками і килимами, набиті совами і ящірками, скляними ящиками з засушеними кажанами, ропухами і гадюками. Іноді вдавалося зустріти там просту бабу з натовпу, товстого міщанина-різника або блілого робітника революційної міліції, чи підозрілу даму з "підземного" світу поруч з наскрізно "душевними" та елегантними представницями елітарної спільноти міста.

7 Переважно.

Це була манія, хвороба, збочення, але причини цього явища лежать глибоко в душі російської людини.

Арабське ворожіння на кавовій гущі також мало чимало прихильників, особливо в Москві, а в палаці родини Кляйнміхелів це мистецтво практикувалося дуже широко, особливо під час падіння династії, бо на поверхні густої чорної кави можна було читати долю "обожнених" Романових і тих, чиє процвітання та блиск цілком залежали від благодаті трону.

Одного разу я був свідком такого ворожіння в будинку поважного високопосадовця, чия аристократична дружина частенько вдавалася до подібних практик. Його проводила відома ворожка – Ірма Галеско.

У сутінках будуару, освітленого лише однією лампою з досить темним абажуром, румунка довго розглядала чорну поверхню кавової гущі, подану у трьох чашках. Вона дивилася на неї зверху й проти світла, часом легенько дмухаючи на вміст чашок або торкаючись до них вправним рухом довгої чорної пір'їнки. Найважливішою частиною процесу було постійне нашіптування незрозумілих слів-заклинань. Довго розглядаючи вміст чашок, румунка вилила всю каву до білої пласкої вази, кинувши туди дрібку трав і знову почала дути на неї і водити по ній чарівним пером.

Нарешті вона заговорила так, наче бачила щось на нерухомій поверхні кавової гущі або читала певний напис. Я уважно подивився на вміст вази, але нічого не побачив і зрозумів, що вся ця операція з наливанням кави, пір'їнкою, подмухуванням і заклинаннями була простою декорацією, на тлі якої ворожка робила власні передбачення, спритно аналізуючи особливості дому і побажання свого клієнта.

У російського народу найбільш вдалі форми ворожіння беруть свій початок ще з епохи язичництва. Це ворожіння на крові та воді. Такі методи ворожіння я бачив у Псковській губернії, – мабуть, найбільш відсталій, – яка сумлінно обереігає ці традиції серед боліт, у дрімучих лісах, в оточенні піщаних кучугур на річці Великій, на похмурих берегах Псковського озера, оповитого легендами, неначе зі справжнього язичницького епосу.

Я ще не раз буду повертатися до Псковської губернії, – це 4 години потягом від російської столиці, – бо вважаю її дуже типовою ілюстрацією всього російського народу.

Це було в селі Залужжя, яке оточене мережею болотистих озер і річок. В околицях цього села лютувала холера, забираючи все більше людських життів. Треба було виявити, хто приніс епідемію в цей забутий Богом і людьми закуток. Це міг з'ясувати тільки ворожбит. Майже столітнього чоловіка привезли і помістили в окремій кімнаті біля лісу, на березі зарослого очеретом

ставка. Після заходу сонця загнали чорного барана до хати і принесли старі жорна.

Вночі, коли вперше заспівали півні, віщун вивів із хати барана з прив'язаними до рогів та шиї пучками трав, перерізав йому горло, забризкав жорна кров'ю, а потім запалив багаття, щось при цьому шепочучи й прикрикуючи. Коли на дні багаття починало утворюватися більше вугілля, він діставав його пальцями і кидав на камінь. Незабаром кров закипіла і утворила більші й менші почорнілі плями. Над каменем здійнявся пар, а віщун, розпушивши волосся й бороду, розплющивши знебарвлені від старості очі, почав кричати пронизливим і уривчастим голосом:

— Я бачу в кривавому диму і в червоних випарах... Могили і бліду, страшну смерть... Перед нею йдуть люди, я їх не знаю, вони не з нашої околиці... Вони йдуть і кидають у воду річок і колодязів, комор і житниць, насіння хвороби, яка нищить і вбиває наших людей... Кров'ю, тільки кров'ю треба боротися зі смертю... Я бачу, я бачу це в червоному, кривавому диму...

Селяни стояли, похмуро мовчали у глибокій задумі. Віщун мовчав, чути було тільки тихе шипіння багаття, легке потріскування обгорілих шматочків загущеної крові, прискорене дихання натовпу та гул очерету над озером. Здалеку я чув крики диких качок на озері, глухий рев бродячої корови та гавкіт собак. Червнева ніч була спов-

нена таємничості, зачаїлася, готова приховати будь-який злочин і будь-який прояв первісної стихії людської природи. Вона ніби прислухалася до невимовних думок темного натовпу, залитого кривавим світлом багаття. Я мимоволі перенісся думкою в ті давні часи, коли, можливо, на тому самому місці стояла дерев'яна статуя бога Перуна, а жерці в білих полотняних шатах і з вінками на головах пускали жертвовними ножами кров освячених тварин. Вогонь, що горів на вівтарі, як зараз, перед просвітленим, переляканим натовпом, здавався скупченням криваво-червоних привидів...

Так відбувалося ворожіння, а через кілька днів натовп селян схопив лікаря і фельдшера, присланих з міста для боротьби з епідемією, забив їх палками, а тіла викинув у замульну річку. Почалися слідства, суди і вироки, після яких нові юрби похмурих селян, єдиним злочином яких було духовне невігластво, вирушили до Сибіру у в'язниці.

Іншого разу, під Петроградом, у місті Гдові, я бачив ворожіння на воді.

Ворожка налила води в скляну чашу і попросила у своєї клієнтки обручку.

Йшлося про те, щоб дізнатися про долю чоловіка, який вирушив у далеку дорогу і давно не сповіщав про себе.

Жінка дала ворожці обручку, яку та опустила на дно чашки й нахилила над посудиною. Ворожка бурмотіла якісь слова, дмухала на воду,

поверхня якої морщилася й тремтіла. Довгий час нічого не відбувалося. Поки, нарешті, мені не здалося, що отвір тарілочки став подібним на маленьке віконце в стіні, за яким знаходиться велика кімната. Я дуже детально розгледів меблі та загальний план кімнати, коли раптом увійшов літній чоловік зі спокійним і усміхненим обличчям. Я чітко бачив кожну рису його обличчя та кожну деталь одягу.

Раптом чоловік зблід, схопився за серце і впав на землю. Неочікувано над лежачою людиною почало темніти. Перстень здався мені отвором, пробитим у дні посудини. Ворожка та її клієнтка стали бліді й збентежені. Ворожка розпачливо похитала головою і прошепотіла:

— Погана прикмета, дуже погана!... Він помер... ні! Він, скоріше, вже помер... Достеменно.

Дивний випадок захотів, щоб пророцтво збулося. Наступного дня прийшла телеграма про те, що чоловік моєї подруги раптово помер від серцевого нападу, хоча він успішно завершив свої справи і цього ж дня мав їхати додому.